

ברכת אב

כתב מוריני הנצי"ב ב"קדמת העמק" שהקדים לפירושו "העמק שאלה", לשאלות דרב אחאי גאון, וזה לשונו: ... מי שאינו תלמיד חכם, אין לו לעשות פירושים ולהפשיט, רק לקפל המקראות. ומי שרוצה להפשיט לפי דעתו, כל עוד לא עמד על דעת חז"ל, יש לחוש שהוא אפיקורס, ומטה המקראות אחר דעתם (עכ"ל). הרי שתנאי מוקדם "להפשיט", דהיינו לפרש את הכתובים על דרך הפשט, היא ההתמצאות המלאה בדברי חז"ל. ודברי הנצי"ב נלמדים מכלל הן אתה שומע לאו, ומכלל לאו אתה שומע הן, דהיינו שיש ויש מקום ללמוד את הכתוב ו"להפשיט" אותו, גם כאשר הפירוש אינו עולה בקנה אחד עם חז"ל. כי זאת לדעת, דברי חז"ל מתחלקים לשלושה סוגים:

(א) פירוש חז"ל (ב) מדרש חז"ל (ג) קבלת חז"ל. ביחד הם קובעים את הפרמטרים אשר בתוכם יכול התלמיד חכם "להפשיט". אלא שמשם ייפרד והיה לשלושה ראשים: **(א) פירוש חז"ל** - כאן יכול הפרשן לפרש אחרת את הכתוב, ובפרט אם הפירוש של חז"ל היא דעת יחיד ואינו דעה מוסכמת (קונזנסוס). זאת בתנאי שהלימוד אינו סותר את ההלכה.

(ב) מדרש חז"ל - אין לנו רשות לדרוש פסוקים לפי המידות (י"ג או ל"ב) שהתורה נדרשת בהן. דרך זו של לימוד היתה בלעדית לחז"ל עצמם. אולם רשאי הפרשן לפרש את הכתובים שלא על פי המדרש, כאשר אז עלינו לקבוע איזה חלק מהתורה נלמד מן המדרש, ואיזו חלק נלמד מן הפירוש על דרך הפשט. ואלו ואלו מתפקדים במסגרת השלימות של לימוד התורה.

(ג) קבלת חז"ל - היא מחייבת ["אם קבלה נקבל"] ואין לנו רשות להרהר אחריה [כמו ישיבת שם ועבר שאין לה מקור בתורה, וקבלת חז"ל היא שגילתה לנו אודותיה].

כתב מוריני הנצי"ב ב"קדמת העמק" שהקדים לפירושו "העמק דבר" לחמשה חומשי תורה, וזה לשונו (סעיף ג): והנה בנדרים לח, א העלו בפירוש המקרא (דברים לא, יט) "כתבו לכם את השירה הזאת", שהיא כל התורה [ולא שירת האזינו בלבד]... יש להבין היאך נקרא כל התורה שירה? ... יש לה טבע וסגולה של שירה... דידוע לכל מבין דשונה המליצה מסיפור פרזי [פרוזה] בשני ענינים... (א) דבשיר אין הענין מבואר יפה כמו בסיפור פרזי, וצריך לעשות הערות מן הצד דזה החרוז כוון לזה הסיפור וזה החרוז כוון לזה. ולא מקרי דרוש, אלא כך הוא טבע השיר אפילו של הדיוט... כך הוא טבע כל התורה... ומושכל עוד שאין אדם יכול לעמוד על דקדוק דבר ה' אם לא שמכוין לאיזה דבר הלכה או מוסר ואגדה הבא

בקבלה בדברי חז"ל (ב) דבשיר יש סגולה לפארה ברמזים מה שאינו מענין השיר...
 דבר זה ממש הוא בכל התורה כולה, שמלבד הענין המדובר בפשט המקרא, עוד
 יש בכל דבר הרבה סודות וענינים נעלמים. אשר מחמת זה בא כמה פעמים המקרא
 בלשון שאינו מדויק כל כך... (עכ"ל) הרי שלימדנו הנצי"ב שהמדרש הוא הוא
 הפירוש האותנטי-מוסמך של הכתוב, באשר הוא מפרש את הטקסט על פי כללי
 האינטרפרטציה-פרשנות שהמשורר (הקב"ה) הנחיל לנו. ואם ישאל הלומד, מה
 אפוא מקומו של פשוטו של מקרא בלימוד תורה?

הרי תשובתו בצדו במאמר חז"ל ש"אין מקרא יוצא מידי פשוטו". כלומר,
 הלגיטימציה-הצדקה ללימוד הכתוב על דרך הפשט, מקורה בחז"ל, הם המפרשים
 את הכתוב על דרך המדרש-שירה.

ואמנם זכינו והנצי"ב גילה לנו פנים חדשות בתורה, חדשים לבקרים, כאשר
 כבר עמד על דעת חז"ל כראש ישיבת וולוז'ין ("אם הישיבות"). אותה ישיבה
 מיוחדת וייחודית שהנצי"ב נתן לסגרה, באשר לא הסכים שלגורם חילוני תהיה
 סמכות כל שהיא בתכנית הלימודים של הישיבה. בפירושו "העמק דבר" סלל לו
 דרכים חדשות הן בחלק ההלכתי של התורה [כאשר הראה לדעת את מקומו של
 פשוטו של מקרא מעל ומעבר להלכה במסגרת תרי"ג] והן בחלק ההליכותי של
 תורה [כאשר ייחס לאבות הקדושים יסודות ותכונות שלא כמקובל [חסד-גבורה-
 אמת]. עמל וטרח בענין הלכות מקובלות אצלנו מחז"ל ללא מקור בטקסט של
 התורה, לגלות לנו את מקורן בפשוטו של מקרא, באשר "על פי הדיוק (בטקסט) אנו
 עומדים על הרבה קבלות והלכות אשר באו בגמרא". ואם ישאל השואל, מה לנו
 וללימוד "הטכני" הזה [הרי ההלכה המקובלת בלאו הכי ידועה לנו]? על זה משיב
 הנצי"ב: "ובזה נתבאר אור הלכה זו". גילוי מקור של הלכה מקובלת בטקסט של
 התורה מגלה לנו את שרשה ומהותה של אותה הלכה, ופותחת בזה את אפשרות
 יישומה בנצחיות התורה.

ספרים רבים לא יכלכלו את משנתו המיוחדת והייחודית של הנצי"ב. אנו
 מציעים כי במקום לכתוב וללמוד על משנתו, שייטיב הבן-תורה ללמוד את משנתו
 על ידי העיון הקבוע ב"העמק דבר".

ברכה מיוחדת, הלא היא ברכת אב, לבננו היקר הרב ר' מרדכי יעקב
 שליט"א, אשר לקח על עצמו את המשימה לבאר ולפרש את הנצי"ב לקהל הרחב
 של לומדי תורה. כבר זיכנו הרב מרדכי יעקב בפירושו המצויין לספר "נחלת יעקב"
 על פרש"י עה"ת, וכן בחיבור העצום "תורת הרא"ם" על פירושו של גדול מפרשי
 רש"י עה"ת. ועתה שלח את ידו לפתוח (לא רק את ראשי התיבות!) את ה"העמק
 דבר", למען ירוץ בו הקורא והלומד. בזה קוים בנו "ברא כרעא דאבוה", באשר זכיתי
 אני לבאר את פירושו של עוד גאון ליטאי, "משך חכמה" על התורה של בעל "אור

שמח", ר' מאיר שמחה הכהן מדוינסק. זכיתי וחיבור זה של המשך החכמה [שאין לו אח ורע בספרות פרשנות התורה זה עידן ועידן] נמצא עתה ברבבות בתים של תורה בכל העולם היהודי. ומי יתן וחפץ ה' ביד בנינו יצליח, להביא את ה"העמק דבר" ללימוד (ולא רק לארון הספרים) בכל אתר ואתר. בזכות לימוד זה של תורת הגאון הנצי"ב (סבא רבא של רעיתו החשובה הרבנית מרים שת' לבית שפירא) יזכו לראות את בניהם ובנותיהם גדלים בתורה וביראה, ואי"ה בונים בתים של תורה במסורת בית וולוז'ין.

יום רביעי לפר' "והנה ברכת ברך" תשס"ד

יהודה בן אברהם שמחה ושרה זלאטע קופרמן

הקדמה

מסמך מס' 13638

הקדמה היא ואינה מבוא, באשר 'מבוא' כשמו כן הוא – מבוא ופרוזודור להכנס לטרקלין מחבר הספר, זאת אעשה בעזרת הנותן ליעף כח כאשר אסיים בעז"ה את עבודת הקודש בתורת רבינו, עד "לעיני כל ישראל", אם יזכני ה' ויתקבלו הדברים ברעוא אצל לומדי תורת רבינו.

כבר שנים רבות בעסקי בלימוד 'חומש-עיון', חש אני בבעיה המלווה כל לומד 'מקצוע' זה, באשר עם ישראל הורגל ובצדק ללמוד 'חומש-רש"י' כלימוד שהכל בו. ואכן לימוד נכבד ועצום הוא, כשמאות פירושים נכתבו על פירושו של 'רבן של ישראל'. ואף אני זכיתי לההדיר את הפירוש 'נחלת יעקב' על רש"י, וכן לחבר את הספר 'תורת הרא"ם' על רש"י (בינתיים על חומשים בראשית ושמות), ובו ליקוט ממאות ספרים, אשר אינם בהכרח ספרים על התורה, הדנים במשנתו של הרא"ם (רבינו אליהו מזרחי – גדול מפרשי רש"י). אך דא עקא, לכשנתבונן לעומקם של פסוקים נחזה כי רש"י 'עמד' על בעיות מעטות בפשט הכתוב ולא 'כסה' במקומות רבים אפילו חלק קטן מהן. וכבר התחבטו גדולים וטובים בשאלה הנכבדה 'מהו קנה המדה של רש"י בהבאת פירושו', או – מהי תכלית פירושו, האם פתרון בעיות בפשט הכתוב גרידא ('ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא'), או שמא: להעמיד 'בן תרבות תורנית שורשית', אשר אולי לא נוכל לומר עליו שהוא תלמיד חכם, אבל יצא מכלל 'עם הארץ' – לשון אבי מורי בספרו 'פשוטו של מקרא' חלק ב' עמ' 50, עיי"ש דבריו באורך.

לנו נראה ברור כי התפיסה השניה היא הנכונה, כפי שתחזנה עיני המעיין בפסוקי התורה, כשבכל פסוק ישנן בעיות רבות 'בפשט' אשר לא עמד עליהם רש"י, כשברור שעינו עין הבודלח ראתה אותן בבהירות רבה משלנו.

ואכן הראשונים אשר יצאו בעקבות 'הארי' רש"י (אשר "לו משפט הבכורה" – רמב"ן) הוסיפו נדבכים רחבים בבירור הבעיות והבנת פשט הכתוב, תוך כדי העשרת עולמו של המעיין והמעמיק בתורה שבכתב, החל מהרשב"ם, החכם אבן עזרא, הרד"ק (לפנינו רק על חומש בראשית), הרמב"ן בחבורו הייחודי, הרבינו בחיי, ולקראת סוף תקופת הראשונים – הספורנו, החזקוני, עקידת יצחק, ועוד.

שלא כמטרת רש"י בפירושו, תכלית פירושי הראשונים בודאי היתה בין היתר לברר עומק פשוטו של מקרא, לכל פרטיו ודקדוקיו. (יש לשים לב שאכן לא מצאנו תמיהות תכופות אצל הראשונים על רש"י מדוע לא עמד על בעיה זו או תמיהה זו בפסוק, אלא השיגוהו על מה שכן פירש). אך דא עקא, גם בסיכום כל פירושיהם עדיין לא הושלמה המלאכה בכל הקשיים בפסוק, לעיתים גם לא בחמישים אחוז מהם.

שונה הוא החכם דון יצחק אברבנאל (ובעקבותיו המלבי"ם) אשר סלל לו את דרך השאלות והתשובות. יתרונה של שיטה זו היא בכך שהלומד יכול להתבונן בפסוק היטב לפני עיון כל שהוא במפרשים, כשבמצב זה נגלות לפניו שאלות אין ספור הצצות מהקריאה הפשוטה אשר אינה 'משוחדת' מידיעותיו המוקדמות על פירוש הפסוק מרש"י וראשונים נוספים.

אך גם לאחר עיון בשאלותיו של האברבנאל עדיין אין הן 'מכסות' את כל הקשיים והשאלות הנשאלות ע"י המעיין והמעמיק. כאן הניפו ידיהם גדולי האחרונים – ולא אוכל למנותם כי רבים הם – והוסיפו ושאלו מאות ואלפי שאלות וכן דיוקים אין ספור בפסוקים, שלא מצאנו אצל הקודמים להם, וחידשו עולמות נפלאים בתשובותיהם לשמחת לב לומדי תורתם.

וכאן הבן שואל, מדוע? מדוע 'חלוקת עבודה זו', האם גדולי הראשונים ותלמידיהם לא חשו באלפי השאלות אשר נותרו בלתי פתורות על ידיהם בפירוש הכתובים? ענקים אלו אשר כל התורה חרותה היתה על לוח לבם בודאי חשו היטב בבעיות אלו, כמו יתורי לשון, שינויי לשון וכדו', ובכל זאת לא רק שלא פתרום אלא גם לא עמדו עליהם.

על כרחנו להגיע למסקנא הבלתי נמנעת על הבנת הראשונים במושג 'פשוטו של מקרא', או נגדיר זאת אחרת – הבנה שונה בהגדרת 'בעיה' בפשט הכתוב.

דוגמא מרכזית לנושא אשר לא 'הטריד' את הראשונים בפשט הכתוב (לעומת האחרונים) הינה שאלת ה'מדוע', ע"פ הגדרת אבי מורי בספרו 'פשוטו של מקרא' (פרקי מבוא פרק א'). דוגמא לדבר: גם אם מצאנו ש'על' משמעותו 'סמוך' (כמו 'ועליו מטה מנשה') ברור כי זו משמעות נדירה, לכן תישאל מיד שאלת ה'מדוע', מדוע כתבה התורה "על", כשיכלה לכתוב את המלה המתבקשת והפשוטה 'אצל', וכך הלאה כמעט בכל הפתרונות הדקדוקיים המופיעים אצל גדולי הראשונים, כשמביאים ראיות ש'מצאנו' משמעות כזאת פעם או פעמיים בתנ"ך, תישאל שאלת ה'מדוע' בכל עוצמתה, והיא – עם כל הפתרון הדקדוקי שניתן, מדוע לא נכתבה המלה הפשוטה והברורה לכל קורא ולומד.

דוגמא נוספת בענין זה הם כל שינויי הלשונות בסיפורי התורה בין התיאור הראשון לחזרה עליו בשינויי פרטים רבים. דוגמא לכך שליחות אליעזר, בה שינויים רבים בין ציווי אברהם לעבדו, לבין תיאור התורה, ובין סיפורו של אליעזר ללבן ובתואל. כך גם בחלום פרעה בין תיאור התורה את החלום לסיפורו על כך ליוסף, ועוד דוגמאות נוספות כפי שמאריך אאמו"ר שם בספרו.

חייבים אנו לומר כי תפיסת הראשונים היא שאין דברים אלו מוגדרים 'בעיה בפשט' הואיל וניתן להם הפתרון הדקדוקי ההולם ו'החוקי' ע"פ כללי הדקדוק. מכאן

ואילך אם מטרידה אותך שאלת ה'מדוע' – מדוע כותב התורה שינה בלשונו וכתב שלא כפי הרגילות, נכנס אתה דוקא לתחום הדרש, באשר אתה בא לחקור את עומק כוונתו יתברך. גם אם תתן תשובה ע"ד הפשט לשינויים קלים אלה, אשר (בלשון הרשב"ם) 'ולפי הפשט אין לדקדק' (בראשית כח, ד"ה עולים ויורדים) עדיין בתחום 'שאלת דרש' אתה נמצא. הואיל וכן הוא, לא מצאו הראשונים חובה לגעת בתחום נוסף זה אשר גם הוא בכלל לימוד התורה אשר 'ארוכה מארץ מדה'.

לא כן גדולי ישראל האחרונים. הם ראו את השאלות האלו כנמצאות בתחום 'הפשט', באשר תקופתם ודורם דרשו זאת, כש'שדה המערכה' לבש צורה חדשה של התקפות ותמיהות גם בתחום זה. המתקיפים הכירו רק במישור 'הפשט' כמישור 'לגיטימי' בלימוד הטקסט, דבר שחייב גדולים אלו להתאים את משנתם לצרכי הדור, וכפי שהאריך אאמו"ר בספרו 'פשוטו של מקרא'. שם הבחין בין שני בתי מדרש בנדון זה, בית מדרשם של המלבי"ם, הכתב והקבלה, הרב הופמן ועוד, אשר גם הם עסקו בפתרון בעיות בפשוטו של מקרא, אך מתוך גישה מגמתית (אפולוגטית), כלומר, עמלו להתאים את מדרשי חז"ל לכלים של דקדוק, לשון ותחביר, כמייצגים בלעדיים של 'פשוטו של מקרא' [אצלם 'הדרש הוא הפשט'], ומתוך כך מצאנו אצלם חידושים בתורת הדקדוק אשר לא שיערו רבותינו הראשונים [דוגמא לדבר, הפתרון של הגאון המלבי"ם בפסוק "או הודע אליו חטאתו" (ויקרא ד, כג), שהוא מורכב (לדעתו) מהפעול ("הודיע") והופעל ("הודע"), כלומר, צירוף של פעול וסביל]. לעומתם רבינו (וכן ה'משך חכמה' ועוד) מייצג את בית מדרשו של הגר"א מוילנא, המעדיפים לראות כיצד מדרש חז"ל בנוי דוקא על לשון חריגה, כאשר הסטיה מן הכלל הדקדוקי היא אשר הכריחה את חז"ל לדרוש את דרשתם, ובלי לטעון ש'הדרש הוא הפשט'. ואולי ניתן לומר כי בית המדרש של המלבי"ם טען שהמדרש בנוי על הפשט, בעוד בית מדרשו של רבינו טוען שהמדרש בנוי על הכתוב.

רבינו, גם הוא, כגדולי האחרונים, יצא לבירור 'פשט הכתובים' בפירושו על התורה, וכפי שהגדיר זאת בשער הספר, וזה לשונו: יעמיק דברים ליישר הדורים בפקודי ה' ישרים, להוכיח כי אין בהם שינויים ויתורים, הכל במעמקי הפשט סדורים. וכל נקודה או דגש המיותרים, על כוונות רמות מורים, וגם דרשות רז"ל בעומק הפשט מזהירים.

ובקדמת העמק כתב: כך הוא טבע כל התורה שאין ה'סיפור' שבה מבואר יפה, אלא יש לעשות הערות ופירושים לדקדוקי הלשון, ולא נקרא דרוש, אלא כך הוא פשט המקרא. ושם כתב: אלא אזהרה זו ("שימו לבבכם לכל הדברים אשר אנכי מעיד בכם היום... לשמור לעשות את כל דברי התורה הזאת, כי לא דבר ריק הוא מכם" – דברים לב, מו-מז) על הבין במקרא על כל קוץ וקוץ שלא לחשוב ח"ו

שנפל במקרה לכתוב כך... שיעמיקו בדקדוקי הלשון. ועוד כתב: כך עלינו מי שיש לו יכולת מצוה עליו לחקור בעומק לשון התורה, והוא "כבוד אלהים"... וכבר ביארנו שהוא מצות עשה מן התורה "לשמור לעשות את כל דברי התורה"... ופירוש "לשמור לעשות" הוא לבאר ולחדש בתורה כל האפשר. וממשיך בדבריו: ואני בעניי מעולם לא הגעתי לחיפוש מטמוני התורה, היינו סגולת התורה ברמזיה (סודות התורה)... בכל זאת הודות לה' שהגעני לבקשת 'טבע התורה' שהוא הבנת המקרא ודקדוקיה.

ואכן עיקר דבריו בהקדמתו 'קדמת העמק' סובבים על ציר זה של בירורי הגדרות דקדוקיות, שינויי לשונות וכדומה, כפי שתחזנה עיני הקורא מישרים.

אמור מעתה, ספר זה איננו 'ספר ווארטים', אלא ספר המעמיק בפשט הכתוב ובדיוקי המקראות, ואכן המחפש בספר רעיונות מהירים כשהוא 'עומד על רגל אחת' בין קבלת שבת לערבית לקראת אמירת 'דבר תורה' בשולחן שבת, לא ימצא את מבוקשו. אנשי דורנו המחפשים פתרונות מהירים לכל דבר וענין לא יוכלו להסתייע בדברי רבינו, וסופם להחזירו למדף הספרים לימים אחרים.

אמנם ישנו פן נוסף גדול ורחב בדברי רבינו אשר נושק לתחום 'מחשבת התורה', וכפי שמגדיר זאת בנו הרב מאיר ברלין ז"ל (הובא בסוף חומש בראשית), וזה לשונו: מי שלומד את הפירוש הזה מראשו ועד סופו רואה לפניו תמונה שלמה של היהדות בקדושתה ובמקוריותה, והתמונה הזאת מצורפת מאותיות וממלים, ממקראות ומפרשיות, התמונה הרוחנית של עם ישראל מימיו הראשונים משובצת אבני קודש והיא מתגלית בצורה שלא ידענוה כמותה, לא בביאורים ולא בפירושים. כי גם מפרשי התורה... מבארים את פסוקי המקרא על פי דברי חז"ל אם בהלכה אם באגדה, מה שאין כן 'העמק דבר', הביאור הזה מכניס את התורה המסורה, תורה שבע"פ, אל התורה שבכתב עצמה, לא רק לאותיותיה ופסוקיה, כי אם לאישיה ולמאורעותיה (עד כאן לשונו).

יציר חסידות

להבנתנו, פן זה מהווה 'תוספת ברכה' בפירושו, אך איננו עיקר תכלית פירושו, ובוהו אנו חולקים על תפיסת בנו של רבינו שכתב שם וז"ל: יותר מאשר יש ב'העמק דבר' פירוש על התורה, יש בו משום ספר הקובע ברכה בשיטה שלמה מסודרת בתכנית מהוקצעת ומעובדת על חיי עם ישראל מראשיתו ועד אחרית הימים... ונדמה הדבר כי יותר מאשר כוון המחבר אאמו"ר זצ"ל בגשתו אל הקודש 'להעמיק דברים... להוכיח כי אין בהם שינויים ויתורים הכל במעמקי הפשט סדורים', יותר מזה עלה בידו הגדולה והחזקה (עד כאן לשונו). כלומר, אכן כוונת רבינו היתה לכתוב פירוש על התורה, אך בפועל נוצר והתהווה כאן חיבור מיוחד על חיי עם ישראל וכו' וכו'. אנו סבורים כי חיבור זה לא יסולה בפז בתרומתו לבירור פשט פסוקי התורה, כשדרך אגב קיבלנו חיבור נפלא גם בתחום מחשבת